

INTERNATIONAL FORUM / NEMZETKÖZI FÓRUM

**SUPPLEMENTS TO THE THEORETICAL
RECONSTRUCTION OF THE ARTICULAR CHURCH
OF VADOSFA**

DÓRA DANIELISZ* – JÁNOS KRÄHLING**

*PhD student. Department of History of Architecture and Monument Preservation, BUTE,
K II. 82, Műgyetem rkp. 3, H-1111 Budapest, Hungary.
Phone: (+36-30) 546-7743. E-mail: danieliszdora@gmail.com

**Dr. habil., head of department, associate professor. Department of History of Architecture and Monument
Preservation, BUTE, K II. 82, Műgyetem rkp. 3, H-1111 Budapest, Hungary.
Phone: (+36-1) 463-1330. E-mail: krahling@eptort.bme.hu

Articular church architecture is a less-researched subfield of the Hungarian architectural history. Beyond some memories of particular interest – such as the Lutheran church of Nemeskér – the memories of early Protestant architecture in the area of today’s Hungary and their influences are largely unknown to us. This paper aims at studying and preparing the theoretical reconstruction of an articular church no longer existing today. The church building of Vadosfa, standing between 1732 and 1911, is the subject of our study, in connection with which the most important sources are the demolition protocols available in the diocese’s archives. By reviewing, analyzing and utilizing the data of the still unpublished archival sources with the use of a new methodology, new knowledge will enrich the image of the articular church architecture in Hungary. We attempt to evoke the old articular church of Vadosfa. The results of the theoretical reconstruction, and the summaries of architectural relationships provide an opportunity to review and expand our knowledge of the regional types of articular architecture.

Keywords: articular church, Kingdom of Hungary, Lutheran, Vadosfa, theoretical reconstruction

**INTRODUCTION: THE CONCEPT OF THE ARTICULAR CHURCH,
AND ITS MEMORIES IN WESTERN HUNGARY**

The articular churches represent a distinctive group of memories in the area of the historical Western Hungary. They were the typical Protestant churches in the area of the Kingdom of Hungary from the end of the 17th century to the 1780s.

The restrictive measures of counter-reformation – unfolding in 17th century Hungary – against the Protestant religious practice were ended with the provisions of the 1681 Diet of Sopron, i.e. the Clauses (articulus) No. 25 and 26. Free practice of religion was allowed only in the 24 localities listed here – basically in two settlements per county – in the 11 counties in the western and northern peripheries of the Kingdom of Hungary.¹ This is the literal meaning of “articular space”, which lists

¹ Articular places according to law (most of them are Lutheran, the Reformed ones are emphasized): in Vas County: Dömölk (Nemesdömölk/Celldömölk), Nemescsó, Felsőőr/Oberwart (A) (Reformed); in Sopron

specific places. In a broader sense, articular place means all the locations – including free royal and mining towns, and the fortresses – where the law allowed free religious practice to Protestants.²

The place of worship established in “articular places” is the articular church, or as prescribed by the regulations: prayer house, the architectural formation of which was not defined by law, but which was obviously built of non-durable materials, presenting a smaller place of worship without a tower or belfry. The location of the prayer house – usually a site difficult to build-up, in a settlement that was unfavorable from the point of view of Protestants’ territorial location – was designated by royal commissioners. Also, the characteristics of the prayer house (masonry, roof and mass form, appearance) were determined at that time. Actually, the law codified the settlement and the designation of the construction site.³ Therefore, among the places of worship designated in the articular areas, we can find private houses, simpler prayer houses, medieval churches and castle chapels as well.

Summary works remarkable even at international level have undertaken to determine the location and significance of articular churches.⁴ Slovak researchers were the most affected by the phenomenon of the wooden articular church typical of historic Upper Hungary. This type can be described on the basis of the architectural features of the surviving five major wooden churches⁵. These features are the Greek-cross floor plan, the mass with jerkinhead roof and without tower, and the central spatial form surrounded by galleries, with centrally located pulpit and altar. Although Hungarian researchers carried out significant research on the architecture of articular sites in today’s Western Hungary church by church, an overview of sufficient depth is still missing.⁶

Reviewing the places of worship of articular church architecture in Hungary shows that there are only four former articular places within today’s borders of Hungary: Celldömölk (Nemesdömölk), Nemescsó, Nemeskér and Vadosfa. The church of Nemeskér still largely preserves its old form – which was modified in the 18th century, but is essentially original in its interior.⁷ Nemeskér is the basis for the most important architecture historical summaries in the architecture historical char-

County: Vadosfa, Nemeskér; in Pozsony County: Réte/Réca (SK) (Reformed), Pusztafödémes/Pusté Ul’any (SK); in Nyitra County: Nyitraszerdahely/Nitrianska Streda (SK) (Reformed) Strážsa (Vágör/Nemesör)/Stráža (SK); in Bars County: Simonyi/Partizánske (SK), Szelezsény/Sľažany (SK); in Zólyom County: Osztroluka/Ostrá Lúka (SK), Garamszeg/Hronsek (SK); in Turóc County: Necpál/Necpaly (SK), Ivánkafalva/Ivančiná (SK); in Liptó County: Hibbe/Hybe (SK), Nagypalugya/Veľká Paludza (SK); in Árva County: Felsőkubin/Vyšný Kubín (SK), Isztebnye/Istebné (SK); in Trencsén County: Szulyó(váralja)/Súľov-Hradná (SK), Zay-Ugróc/Uhrovec (SK); in Szepes County: Görgő/Spišský Hrhov (SK), Toporc/Toporec (SK), Batizfalva/Batizovce (SK).

² Csepregi 2015. 60.

³ Cf. the trial of the Nemeskér people for the church, Payr 1932. 76–77.

⁴ Dudáš 2011; Harasimowicz 2017; Krähling–Nagy 2011; Krivošová 2001; Krivošová 2005.

⁵ The five wooden churches: Nagypalugya, Garamszeg, Isztebne, Lestin, Késmárk.

⁶ Nagy 1982; Györfly 1979.

⁷ Payr 1932. 82 skk.

acterization of the Hungarian articular church type.⁸ The extremely valuable surviving furnishings is of outstanding significance also from the point of view of ecclesiastical relationships between the Hungarian and German Protestant areas.⁹

The churches of Celldömölk (Nemesdömölk, Dömölk) and Nemescsó – although in their current state they survived in a transformed or rebuilt form¹⁰ – kept the system typical of the articular places in Western Hungary in their use of space and the order of their equipment. The articular Lutheran church of Celldömölk was built in 1744, upon the ever more stringent restrictions against the congregations of Kemenesalja.¹¹ From then on, the church had to accommodate the believers of several settlements; before – in the absence of any Lutheran tradition in the settlement – it was rather a small church typical of the filial churches. The congregation had no architecturally significant, independent church in the past, a wooden chapel was used probably since 1711.¹² The present building was built in 1897 on the walls of the old articular house of prayer (church) erected in 1744, partly keeping the wall structure and part of the furniture, the altar, the pulpit and the organ.¹³ Based on the spatial structure remaining in its continuity, we can add that today's church basically follows the old building interior both in its use of space and in the placement of the furniture.

The Lutheran congregation of Nemescsó – like that of Nemesdömölk – became major in Vas County after the laws of 1681.¹⁴ In 1698, according to a visit ordered by the bishop of Győr, the population of the 175 people settlement, almost completely Lutheran, used the medieval St. Peter church („templomotska”), and there were two other Lutheran houses of prayer too, one for the Hungarian and the other for German believers. The articular place became an important center for the Wend (Protestant Slovene) minority as well.¹⁵ After the Patent of Toleration, the dilapidated church of medieval origins was demolished and a new one was built in 1784.¹⁶

There is a written reference to the existence of four churches or prayer houses of the Lutheran congregation in Vadosfa. The basic data of the literature available to us

⁸For example Levárdy 1982. 166; Winkler 1992. 29; Kelényi 1998. 163.

⁹G. Györffy 1979; Harmati 2006.

¹⁰In case of Dömölk, the use of the former church's foundations was proved by the foundation explorations by probes performed by archaeologist András Koppány (Koppány, András: Celldömölk – Evangélikus templom. Előzetes kutatási jelentés. KÖH 2010 [Celldömölk – Lutheran Church. Preliminary research report]). Here too, many thanks to András Koppány's selfless help and pieces of advice!

¹¹Payr 1924. 354.

¹²Harrach-Kiss 1983. 68–69; Keveházi 2011. Vol. 2. 602–603.

¹³The church was transformed according to the designs of Péter Stetka. Cf. Keveházi 2011. Vol. 2. 606; Kemény-Gyimesy 1944. 199, and also see footnote 10.

¹⁴Payr 1924. 247.

¹⁵Keveházi 2011. Vol. 2. 688.

¹⁶Kemény-Gyimesy 1944. 617. The foundation exploration of the new church was performed by András Koppány in 2010b. (Koppány András: Nemescsó, Evangélikus templom. Kutatási előzetes jelentés. KÖH 2010.) On this basis, it is probable that the construction in 1784 was carried out on new foundations, no previous building foundations were used to build the currently visible church. Thanks to András Koppány's selfless help.

were provided by the work of Sándor Payr¹⁷ and by the congregation- and diocese-history work edited by László Keveházi and published in 2011.¹⁸ Below, on these two works we will present the history of the churches of the Lutheran congregation in Vadosfa. In the light of new research results, later on it will be possible to further refine the construction history.

THE CHURCHES OF VADOSFA

At the time of the Reformation – presumably already in the middle of the 16th century – the inhabitants of Vadosfa converted from the Roman Catholic to the Augustan Confession, and in parallel, they put their one and only church in the service of the new denomination.¹⁹ No precise description of this medieval building is available, the supposed location was Andor in the border of the village.²⁰ In the description²¹ discussing the history of the diocese, there is a reference to the fact that in 1614/1644²² – with the contribution of Count Rudolf Turufa, patron of the Church – the stone material, coming from the demolition of the medieval stone church on the periphery of the village, was used in the construction of a new Lutheran church in the center of the settlement.²³ The latter assumptions are rejected by Sándor Payr, as the Church’s visitation records do not mention the construction of any new church.²⁴ Apart from its building material and alleged construction site, nothing more is known about the first building of the settlement, although it could provide us with important information about the development of early Protestant church spaces.

In 1681, Vadosfa became an articular place, so it entered the list of 24 settlements where – within the Kingdom of Hungary – Lutheran and Reformed denominations were allowed to practice the Protestant religion.²⁵ The previously less significant small settlement now played a prominent role among the villages of Rábaköz, since in a “restricted” county, like Sopron County, only two settlements were designated for practicing the Protestant religion.²⁶ Its significance is well illustrated by the fact that Lutheran worshipers often walked for 5-6 hours to the church to attend Sunday’s worship.²⁷ Besides Vadosfa, Nemeskér was in service of the religious life of Protestant believers in Sopron County.

¹⁷ Payr 1910.

¹⁸ Keveházi 2011. Vol. 2.

¹⁹ Keveházi 2011. Vol. 2. 555.

²⁰ Ibid.

²¹ Keveházi 2011. Vol. 2.

²² According to Sándor Payr, the date in question was 1644, while according to Jáni – Rác’s description, edited by László Keveházi, it was 1614. Presumably the former date should be considered correct.

²³ Keveházi 2011. Vol. 2. 555.

²⁴ Payr 1910. 11.

²⁵ Kemény–Gyimesy 1944. 84–90.

²⁶ Payr 1910. 30.

²⁷ Payr 1910. 42.

The need for building the second church for the Lutheran congregation of Vadosfa²⁸ can be associated with the village's status as an articular place. The exact construction time is unknown. We only know that the patron, István Telekesi Török²⁹ (1666–1722) was buried in 1723 in the crypt under the newly-made prayer house.³⁰ However, according to the descriptions, this could only be a modest prayer house, the construction of which is not even mentioned in the Church's visitation records.³¹

The authors assume that the building was built in the first quarter of the 18th century, perhaps in the 1710s, since several sources report on Vadosfa actually becoming the Protestant center of Rábaköz only after the Treaty of Szatmár (1711), in the early years of the Protestant persecution.³² No written or pictorial sources are known about the form and interior of the prayer house.

The third church of Vadosfa was built between 1732 and 1734, made of stone and bricks, capable of accommodating 800 people, and not long after its completion, a stone fence was built around.³³ The tower was built in 1785.³⁴ Previously, the bells were hanging on a wooden structure, the existence of which is referred to in the descriptions.³⁵ In the church, an organ was set for the first time in 1780 and later in 1878, which presupposes the existence of a gallery.³⁶ The church was restored in 1835, re-plastered in 1880, then renovated again in 1895, and in 1884 a new sacristy was raised at the place of the old one, which appeared as a separate building part independent from the church.³⁷ In 1866 a base was built for the new altar, and then the altar was erected in 1884.³⁸ Building data suggests that no major reconstruction on the building had been carried out which would have substantially altered the structure of the church.

Already in 1881, the congregation launched a Church Construction Fund for building a new church, and according to their plans, the new building would have been finished for the 400th anniversary of the Reformation.³⁹ The church, however, became life-threatening before time, so in 1911 they decided to rebuild it as soon as possible, and commissioned architect József Vogel with the design and building

²⁸ Formally: prayer house / oratorium.

²⁹ István Török Telekesi, a former magistrate of Vas and Sopron County, is known as an outstanding patron of the Hungarian Lutheran Church in the 17–18th centuries. In the *Protestáns Szemle* (Protestant Review) Vol. 1895 issue VII, Sándor Payr published a detailed monograph on his work and life.

³⁰ According to archive data, Telekesi Török's crypt was buried during the construction of a new church built in 1912, but it is still there under the new church. This confirms the fact that the new church was built on the site of the old one. EOL, Vadosfa 1943.

³¹ Keveházi 2011. Vol 2. 556. / Payr 1910. 3, 32.

³² Payr 1910. 30–32.

³³ Keveházi 2011. Vol. 2. 556.

³⁴ Keveházi 2011. Vol. 2. 557.

³⁵ Keveházi 2011. Vol. 2. 556.

³⁶ Keveházi 2011. Vol. 2. 556–557.

³⁷ Keveházi 2011. Vol. 2. 557.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid.

master Mihály Káldy from Győr with the construction.⁴⁰ On the meeting held on 1 October 1911, the announcement of a public competition was rejected by the committee set up for the organization of church constructions, and they accepted the plans of József Vogel against the design of Ede Müller – who was also an architect invited by the committee.

Figure 1. The Evangelical Church of today in Vadosfa – architect József Vogel, built 1911–1912
(Photo: D. Danielisz)

1. ábra. A mai vadosfai evangélikus templom – Vogel József építész, ép. 1911–1912
(Fotó: Danielisz D.)

⁴⁰Keveházi 2011. Vol. 2. 557–558.

After many hardships, the new church was built in 1912, when it received the Angster organ and the furnishings⁴¹ (*Fig. 1*). In line with the favorite Protestant church design trends of the era, the building featured historicizing stylistic marks. In the church interior there was a gallery built around three sides, forming a double-story internal façade on both sides of the nave. From the 17th century, this generous architectural gesture was a typical feature of Protestant church architecture. In addition to the above mentioned, Vadosfa can be mentioned as a nice example of vaulted space closure constructed on the gallery pillars (*Fig. 2*).

Figure 2. The Evangelical Church of today in Vadosfa – interior (Photo: D. Danielisz)
2. ábra. A mai vadosfai evangélikus templom – belső nézet (Fotó: Danielisz D.)

⁴¹EOL, Vadosfa 1943; Keveházi 2011. Vol. 2. 558.

The only public building of the small village that could compete with the Lutheran church was the Roman Catholic Church devoted to King Saint Stephen. First in 1751, as a result of counter-reform efforts, a Roman Catholic chapel was erected in the immediate vicinity of the Lutheran Church, which was extended shortly afterwards from the fines imposed on the Lutherans.⁴²

THE RECONSTRUCTION OF THE ARTICULAR CHURCH

For the research of Protestant churches in Hungary, one of our most important goals is to outline independent church-building tendencies appearing as early as possible after the Reformation. However, due to its vicious history, we have the least information available about this period.

The appearance of Hungarian Protestant church architecture in the 17–18th centuries was determined by the necessity solutions and the medieval patterns. In the case of Vadosfa, this earliest known church building period was the period of existence of the building, above mentioned as the third church, which era can be characterized by the building standing there from 1732 to 1734.

METHODOLOGICAL ISSUES OF THE CHURCH RECONSTRUCTION

The subject of our study and reconstruction is a building which no longer exists, so all sources are appreciated that refer to the architectural appearance of the old church, its structures, and the conditions of any transformation. From this point of view, the few remaining photographs depicting the state of the church before the demolition are of outstanding importance. On the one hand, a wandering photographer's photos showing the interior and exterior are invaluable resources from the beginning of the 20th century (*Fig. 3–4*). These are supplemented by a photo published by Sándor Payr just before the demolition of the building in 1910⁴³ (*Fig. 5*). As a result, the exterior and the interior appearance of the building is largely known.

The tower of the church, as mentioned above, was built half a century after the nave, probably as a result of the Patent of Toleration, as in case of many Protestant churches in the Kingdom of Hungary and Transylvania.

The longitudinal façade of the church – although it is partially covered in the picture – is divided into five axes that define the wall panels framed by pilaster strips. The appearance of the building is quite modest, with late Baroque stylistic marks. This basically means a façade design with pilaster strips, wall panels and rib-

⁴²Sándor Payr reported in detail on the religious riots in 1751 and the subsequent reprisals. Payr 1910. 36–40.

⁴³Payr 1910. 4.

Figure 3. The Articular Evangelical Church of Vadosfa 1732–1912, main façade
(Source: Vadosfa Luth. Diocese Archive)

3. ábra. Vadosfa, artikulás evangélikus templom 1732–1912, főhomlokzat
(Forrás: a Vadosfai Evangélikus Egyházközség Levéltára)

bon-framed openings. On the façade, there is a typical double row of windows, which is typical of similar articular church buildings. Even today there are several Protestant churches in Hungary that bear the aforementioned motif of granaries or barns: the Reformed church in Felsőőr, the old Lutheran church in Győr, and the Lutheran churches in Nemescsó and Nemeskér are articulated according to a similar façade system, which is a distinguishing feature of church constructions preceding the Patent of Toleration. The basis for this similarity is the simplifying formation, allowing only the most subtle architectural tools of the 18th century builder master practice – for example wall panels and ribbon framing – when constructing prayer houses. The regulation sought to deprive church buildings as much as possible from the typical features that were traditionally used for the identification of Christian churches, such as the tower or the floor plan with arched sanctuary and the location in the settlement center. As a consequence, the architectural formula represented by the old Vadosfa church can be interpreted as one of the first own solutions of

Figure 4. The Articular Evangelical Church of Vadosfa 1732–1912, interior
(Source: Vadosfa Luth. Diocese Archive)

4. ábra. Vadosfa, artikulás evangélikus templom 1732–1912, belső nézet
(Forrás: a Vadosfai Evangélikus Egyházközség Levéltára)

Protestant church types, which – though originated from necessity – was capable of serving functional needs.⁴⁴ This architectural memory gives the basis that can be used in the interpretation of the texts used for the reconstruction, and in the formulation of architectural-spatial relationships based on logical hypotheses.⁴⁵

From a methodological point of view, a different approach is required to sketch the church's interior spatial structure, which would be a difficult task solely on the basis of the surviving visual information – i.e. the photos. For the purpose of defining the church interior – which is more important than the exterior from the usage point of view – most of the information is served by the material stored in the diocese archives. These include church visitation journals that report on the Lutheran Church's

⁴⁴Bibó 2013. 134–150.

⁴⁵Interpretation and use of terminology following György Székér. Székér 2015.

Figure 5. The Articular Evangelical Church of Vadosfa 1732–1912, side façade (Source: Payr, Sándor: *A vadosfai artikuláris egyházközség Rábaközben*. Luther Társaság, Budapest 1910. p. 5.)

5. ábra. Vadosfa artikuláris evangélikus temploma 1732–1912, oldalsó homlokzat (Forrás: Payr, Sándor: *A vadosfai artikuláris egyházközség Rábaközben*. Luther Társaság, Budapest 1910. p. 5.)

history between 1742 and 1957.⁴⁶ Most of the references to the former church are found in the above mentioned records from the period between 1796 and 1881. Also, in answering our research questions, the records dealing with the 1911 demolition of the old church and the sale of dismantled building materials were invaluable resources. The designation and exact quantity of the remaining structural elements, the written data and notes referring to the presence of certain furnishings, as well as the logical hypotheses used in the reconstruction process initiate a reiterative process, in which the presence and relationship of architectural elements, and the spatial extent and proportionality of the building can be precisely tracked in connection with the available quantities.

⁴⁶ https://library.hungaricana.hu/hu/collection/edt_eol_evangelikus_egyhazkozsegi_jegyzokonyvek_Vadosfa/ (Accessed 12 June 2018).

RECONSTRUCTION OF THE ARCHITECTURAL SPACES OF THE CHURCH

According to sources, we have to imagine a wood-shingled church⁴⁷ – at the time of demolition already covered with tile⁴⁸ –, originally without tower (as shown on the remaining three photos, see *Figs 3–5*), with rectangular floor plan and a sacristy attached to the church.⁴⁹ The tower, which was later attached to the nave, was built of brick only in its external load-bearing structure,⁵⁰ while its entire inner structure – following the building practice of the simpler churches of the time – was a timber construction starting from the ground with wooden ceiling constructions, belfry and broach spire.⁵¹

The building had at least 24 windows and three entrances,⁵² one of which certainly was placed under the present tower, the second one between the sacristy and the church space, and the third one – as supposed – could be in the church's transverse axis, on the side that can be seen opposite the viewer in the picture of the side façade. This conclusion can be deduced from the structure of Protestant churches still standing and known from this era.

It is known about the building's external masonry structures that the nave's wall structure, together with a cornice, contained 542 m³ of bricks,⁵³ and the foundation was a structure of 120 m³. In the course of the demolition, additional 230 m³ of timber was gained from the masonry structures, and 30 m³ from the foundation. Thus the possibility arises that in the church there was a gallery structure supported by beams fixed in the wall.⁵⁴ No data is known about the exact design of the building's wooden roof structure, it is only certain that 344 m³ of wood was gained from the dismantled structure. Taking into account this quantity, it can be assumed that a structure with inclining posts – favored in the Baroque – was used, the material requirement of which is significant.⁵⁵

⁴⁷Vadosfa Luth. Diocese Archive: protocols (1796–1881): 02 February 1824.

⁴⁸According to the demolition log, a double-shelled roofing covered the building. In: Vadosfa Luth. Diocese Archives: demolition log and budget (1911–1912). 2000 tiles were offered by János T. Roth at his own expense for the reconstruction of the church roofing in 1861. In: Vadosfa Luth. Diocese Archive: protocols (1796–1881): 16 April 1861. 136. It is assumed that they are identical with the ones demolished in 1912, since the records do not mention any re-tiling later. In: Vadosfa Luth. Diocese Archive: protocols (1796–1881): 16 April 1861. 136.

⁴⁹Vadosfa Luth. Diocese Archive: demolition log and budget (1911–1912).

⁵⁰Based on the demolition log, the masonry parts of the tower had a volume of 230 or 300 m³. Both data are included in the mentioned source. In: Vadosfa Luth. Diocese Archive: demolition log and budget (1911–1912).

⁵¹Vadosfa Luth. Diocese Archive: demolition log and budget (1911–1912).

⁵²Ibid.

⁵³The number of bricks gained from the wall was 14,000. In: Vadosfa Luth. Diocese Archive: protocols (1877–1931): 28 January 1912. 175.

⁵⁴The solution was not unusual at all in the 18th century: a similar solution can be found, among others, in the fortified church of Illyefalva.

⁵⁵The late-Baroque roof structures with inclining posts of Lutheran churches in Western Hungary can be considered an analogy.

The interior spatial dimensions of the nave are also included in the demolition log: the ground floor tiling, i.e. the approximate internal floor area was 306 m² – the removal of 300 m² “Pflaster” tiling⁵⁶ is also recorded here –, the size of the gallery was 166.55 m² – according to other data of the same protocols it was 150 m² –, the upper attic was 318.63 m² – according to other data it was 300 m². The sacristy of the church was 20 m², its roof surface was 16 m² and its internal flooring was 12 m².⁵⁷ Based on the proportions shown in the photo available, on the demolition data and on the construction technique of the time, it can be calculated from the total volume of the wall that the wall thickness was 2 feet – approx. 63 cm that is two large-size bricks – the cornice height was 3.5 fathoms – according to other calculations, 6.3–6.4 m, or 78–80 courses of large-size solid bricks –, and the floor area ratio of the nave could be around 1:1.8–1:1.9.

The church interior was most probably axially arranged, so the altar, toward which the benches turned, stood at the end of the longitudinal axis. The interior was white-washed,⁵⁸ and the sources also mention that there was a gallery where the organ was placed.⁵⁹ No source described the exact design of the gallery. Here, however, it is worthwhile relying again on the demolition logs, which report on selling 24 intact gallery posts and 27 gallery beams.⁶⁰ Also, the number of elements confirms the above facts that the structure covered more than half of the floor area, assuming a gallery running along at least three – in the absence of prefiguration and examples less likely but maybe four – sides of the church.⁶¹ The existence of such a big gallery does not seem unusual in the light of the fact that all the Protestant believers from the surrounding villages had to have a place in the articular church at worships.

The covering of the interior was a flat ceiling, most likely plastered on reed mat.⁶² For fire protection reasons, during the 19th century it was planned to cover the attic space above the church ceiling with attic-paving brick.⁶³ This idea was later rejected, rather a fire damage insurance was made to the building.⁶⁴

In the church there was a pulpit-altar that required frequent repainting according to the protocols,⁶⁵ which fact may indicate that the furnishing – at least the altar mensa – was a built/masonry type. There was a false window behind the altar,⁶⁶ which probably appeared on the exterior too. Following the Lutheran religious prac-

⁵⁶ If the “Pflaster pavement” means stone tile, it was probably Kelheim tile.

⁵⁷ Vadosfa Luth. Diocese Archive: demolition log and budget (1911–1912).

⁵⁸ Vadosfa Luth. Diocese Archive: protocols (1796–1881): 27 May 1826. 61.

⁵⁹ Vadosfa Luth. Diocese Archive: protocols (1796–1881): 27 April 1833. 80–81.

⁶⁰ Vadosfa Luth. Diocese Archive: demolition log and budget (1911–1912).

⁶¹ With regard to the longitudinal type of articular churches: Krähling 2009. 194.

⁶² At the meeting of the Lutheran Church of Vadosfa, held on 28 January 1912, the issue of the reuse and sale of materials from the demolished building was discussed. It is here that the dismantled wood and reed is intended for sale. The latter assumes the existence of a plastered reed ceiling.

⁶³ Vadosfa Luth. Diocese Archive: protocols (1796–1881): 27 April 1833. 82.

⁶⁴ Vadosfa Luth. Diocese Archive: protocols (1796–1881): 27 April 1833. 85. / 11 April 1834. 93.

⁶⁵ Vadosfa Luth. Diocese Archive: protocols (1796–1881).

⁶⁶ Vadosfa Luth. Diocese Archive: protocols (1796–1881): 15 April 1830. 70.

tice of the time, and taking into account the Lutheran space use of the western part of the country, the presence of a reredos (altarpiece) and a pulpit behind it can be assumed, and this is supported by the photo.⁶⁷ It is important to point out that the baptismal font and the reredos of the altar were moved from the articulated church to the new church. Behind the pulpit often there was an open window, the walling up or transformation of which to a false window could be explained by the confusing lighting conditions.

By knowing the number, material and construction logic of the elements, and also by taking into account the closest analogy, i.e. the Lutheran articular church of Nemeskér, a supposed reconstruction of the former church can be prepared (Figs 6–7).

The protocols in the church report on several seat-trials, descriptions refer to seating arrangements by family and age.⁶⁸ However, these additional information are not relevant for the reconstruction of the church interior, because they do not include the number and layout of chairs and benches of the old church. However, they provide valuable information about the social layering of the time and, as its projection, about the church regulations, which – when interpreted in the field of building use – are also related to architecture. By analyzing the photo showing the interior, the arrangement of the furniture before the pulpit-altar can be well reconstructed. The Rado family's pew (1719) that stood originally on the right side of the altar seeing from the interior is in today's sacristy. This could have survived from the furniture of the oratory from before 1734, the building that was used before the articular church.

The old church of Vadosfa was demolished in the 180th year of its existence. The congregation discussed the rebuilding of the church at the meeting held on 23 July 1911, taking into account the preliminary opinion of architect József Vogel.⁶⁹ According to the meeting resolution, they decided to dismantle the nave and keep the church tower. The construction of the new nave was planned for the spring of next year,⁷⁰ and later they decided to demolish the tower too. Based on the modified plans of József Vogel, architect from Sopron, the new house of the congregation was built in 1912, carrying the memory of the old church both in its materials⁷¹ and in its spirituality.

⁶⁷A basic summary of the type of pulpit-altars typical in Western Transdanubia: Harmati 2006.

⁶⁸Vadosfa Luth. Diocese Archive: protocols (1796–1881): 21–29 June 1835. 94–98: *“In order to completely eliminate the indecent and scandalous litigation and disputes about chairs, which scandals recently have come in fashion, and also to prevent quarrels, the order proclaimed earlier is hereby renewed. No one should change his seat, but stay in his usual place and should not claim two chairs. And if any seat would not be enough for the growing family usually sitting there, on that chair no more than one person from a family should sit; in fact, the young men and girls should stand up and give seat to the older ones as it should be, and stand behind the seats until the sermon begins, and then sit down to the empty seats. Those who act differently and neglect this provision for peace and Christian settlement will be punished as already announced.”*

⁶⁹Vadosfa Luth. Diocese Archive: protocols (1877–1931): 23 July 1911. 164.

⁷⁰Vadosfa Luth. Diocese Archive: protocols (1877–1931): 23 July 1911. 165.

⁷¹In the Church Protocols of 1911–1912, it is mentioned at several places that part of the old church's dismantled building blocks were used in the construction of the new church, including 14,000 bricks. Vadosfa Luth. Diocese Archive: protocols (1877–1931): 28 January 1912. 175.

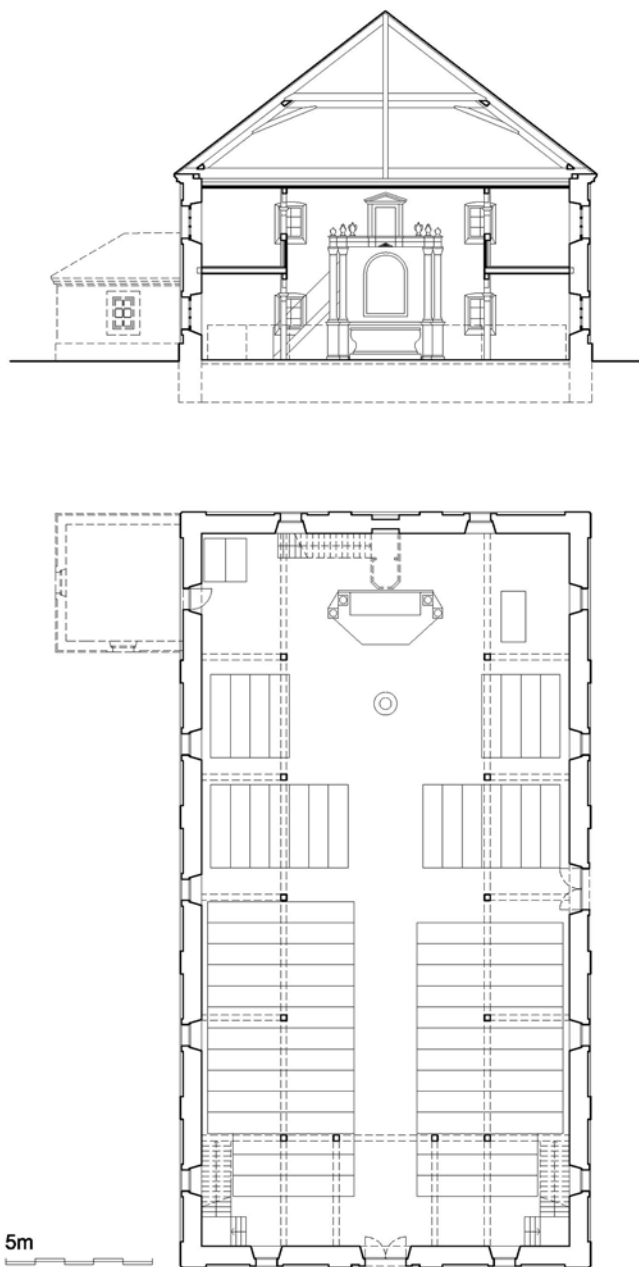

Figure 6. The theoretical reconstruction of the Articular Evangelical Church of Vadosfa – ground plan and cross section (Drawing made by the authors)

6. ábra. A vadosfai artikuláris evangélikus templom elméleti rekonstrukciója – alaprajz és keresztmetszet (A szerzők rajza)

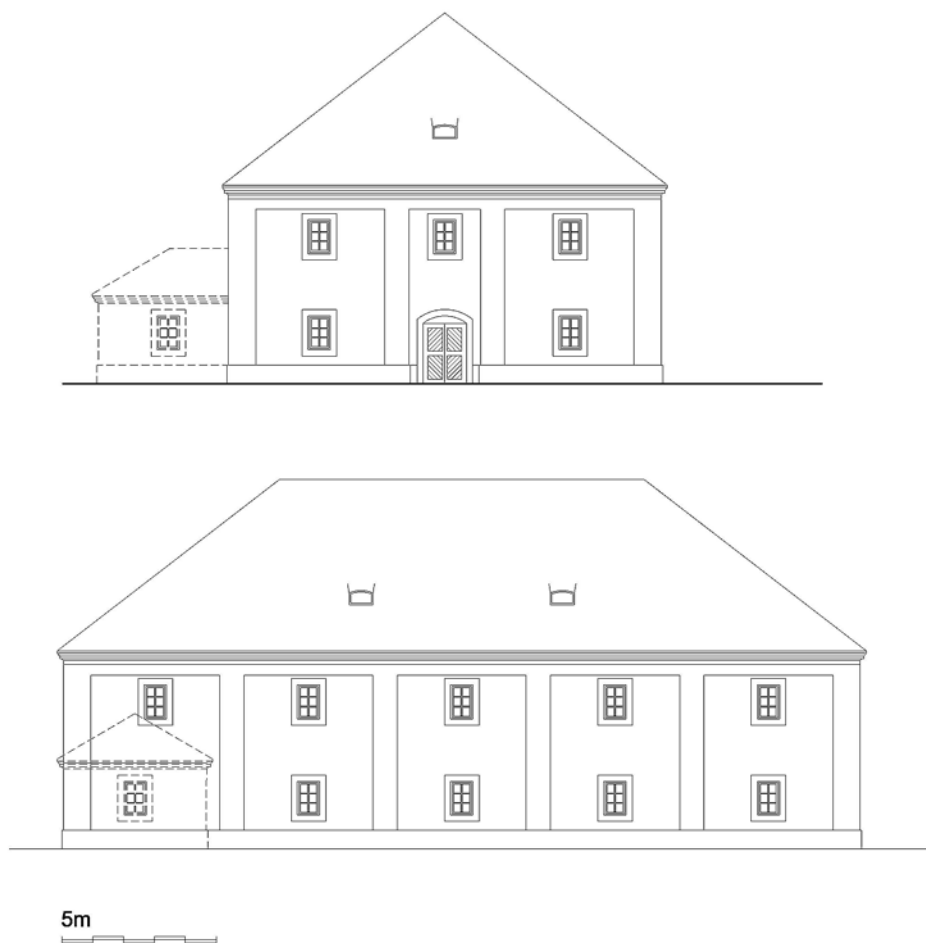

Figure 7. The theoretical reconstruction of the Articular Evangelical Church of Vadosfa – Main and side façade (Drawing made by the authors)

7. ábra. A vadosfai artikuláris evangélikus templom elméleti rekonstrukciója – fő- és oldalhomlokzat (A szerzők rajza)

EVALUATION

One of our study's aims is to further detail the overall picture of the early stages of Hungarian Protestant church architecture. Our present knowledge of the memories built in the period from the Reformation to the Patent of Toleration is quite scarce, and the decay of contemporary documents, which could give authentic picture of the era, is continuous.

With the theoretical reconstruction of the old articular church in Vadosfa – as well as with its methodology and the processing of the involved sources – we tried to demonstrate that written and visual sources can be explored even about churches that have already been destroyed or heavily rebuilt – thus adding new information to the knowledge of buildings thought to be vanished. In this case, they are able to expand the knowledge available on the architecture of the articular churches. Of course the presented theoretical reconstruction cannot give an accurate image of the former church building, but – according to our intent – greatly approaches the then architectural concept. The available data do not bear witness to the building, but mostly to the building elements. The theoretical reconstruction can be carried out by knowing the construction and design practice of the time and the historical construction technology, and with the help of the structural elements described and specified with exact quantities, with further pictorial representations, and by taking into account the analogies. The attempt to correctly reconstruct the building that had been once dismantled to its elements can be justified by calculations: by “re-integrating” the known dismantling quantities to the building we can obtain the correct structural dimensions. As a result of such calculation, for example, the main dimension order of the building and the possible wall thickness can be determined. Architectural details based on logical hypotheses can make this overall picture more complete – shown in a distinguished way in the drawings too – for example, with the assumption of the presence of a pulpit-altar.

The former church of Vadosfa could be a square, granary-like building with a slightly elongated floor plan. The external mass formation was articulated with a simple pilaster strip/wall-panel system, its façades were typically dominated by rows of small double windows, and its jerkinhead roof was covered with shingle. The height of the building could not exceed 12 meters, the strictness of the massive appearance was only broken by the sacristy appearing as a building extension.

In the interior of the prayer house, the most decisive space articulating element was the wooden gallery in front of the snow white walls, surrounding and dominating the nave, and the existence and design of which is demonstrated also by the construction materials recorded during the demolition. Most probably, the central element and gem of the liturgical space, namely the painted pulpit-altar was at the end of the church. On the ground floor, the congregation sat opposite the altar, and on the gallery in a quasi-circular arrangement. “Bright pillar of fire in darkness”⁷²: the old church of Vadosfa served the Lutheran inhabitants of more than 40 settlements.

The deeper architectural knowledge of the articular church, built from 1732 and standing until 1912, enriches the 18th century articular church type of the historical Western Hungary. This architectural monument can be characterized by the pattern of churches still standing in Nemeskér and Dömölk, and in a wider context this includes the church of Nemescsó after the Patent of Toleration, and the articular

⁷²Name of the church standing between 1732 and 1912, given by Sándor Payr. Payr 1910. 42.

Reformed church in Felsőőr. The type features: a space structure constructed on an elongated square floor plan, the gallery system embracing the interior along three sides and the mass form reminiscent of granaries all reflect strong architectural restrictions. The longitudinal Protestant church layout is the most important architectural space form of the conservative Lutheranism, the phenomenon in Europe⁷³ can be characterized by Nemeskér and Celldömölk, as well as by the example of centralizing monuments in Upper Hungary: the wood construction solutions for articular churches and the quality of the furniture still makes this type stand out from the average of the era, and enriches the church architecture of the 18th century Hungary with an important subfield. We tried to expand this subfield with the example of Vadosfa.

ARCHIVES SOURCES / LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Koppány 2010a Koppány, András: Celldömölk – Evangélikus templom. Előzetes kutatási jelentés. (Celldömölk – Lutheran Church. Preliminary research report.) KÖH 2010.
- Koppány 2010b Koppány, András: Nemescsó, Evangélikus templom. Kutatási előzetes jelentés. (Nemescsó – Lutheran Church. Preliminary research report.) (Manuscript.) KÖH 2010.
- Vadosfa Luth. Diocese Archive: demolition log and budget (1911–1912) Vadosfa Lutheran Diocese Archive, demolition log of the old church and the budget of the ecclesiastical income from the sale of materials from the demolition (1911–1912)
- Vadosfai Ev. Ehk. Levéltár: bontási napló és költségvetés (1911–1912) Vadosfai Evangélikus Egyházközségi Levéltár: bontási napló és költségvetés (1911–1912)*
- Vadosfa Luth. Diocese Archive: protocols (1796–1881): [date] [page] Vadosfa Lutheran Diocese Archive, diocesan protocols (1796–1881)
- Vadosfai Ev. Ehk. Levéltár: jegyzőkönyvek (1796–1881) [dátum] [oldalszám] Vadosfai Evangélikus Egyházközségi Levéltár: jegyzőkönyvek (1796–1881)*
- Vadosfa Luth. Diocese Archive: protocols (1877–1931): [date] [page] Vadosfa Lutheran Diocese Archive, diocesan protocols (1877–1931)
- Vadosfai Ev. Ehk. Levéltár: jegyzőkönyvek (1877–1931) [dátum] [oldalszám] Vadosfai Evangélikus Egyházközségi Levéltár: jegyzőkönyvek (1877–1931)*
- EOL, Vadosfa 1943 Lutheran National Archives, Manuscript Collection, Registration number: 352, Questionnaire on the data of Lutheran churches, Vadosfa 11 May 1943.
- EOL, Vadosfa 1943 Evangélikus Országos Levéltár; Kézirattár; 352. sz. Az evangélikus templomok adataira vonatkozó kérdőív. Vadosfa, 1943. május 11.*

LITERATURE / FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bibó 2013 Bibó, István: Protestáns templomépítészet. In: Sisa József (ed.): *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet*. MTA Bölcsészettudományi Kutatócsoport, Osiris Kiadó, Budapest 2013. 134–150.

⁷³Harasimowicz 2017. 7.

- Csepregi 2015 Csepregi, Zoltán: Artikuláris helyek. In: Kollega Tarsoly István – Kovács Eleonóra (eds): *A reformáció kincsei I. – A Magyarországi Evangélikus Egyház.* Tarsoly Kiadó, Budapest 2015. 60–65.
- Dudáš 2011 Dudáš, Miloš: *Drevené Artikulárne a Toleračné Chrámy na Slovensku.* Liptovský Mikuláš 2011.
- G. Györffy 1979 G. Györffy, Katalin: Magyarország legrégebbi szőszék-oltára a nemeskéri evangélikus templomban. *Diakonia* 1 (1979) 1. 9–19.
- Harasimowicz 2017 Harasimowicz, Jan: Longitudinal, Transverse or Centrally Aligned? In the Search for the Correct Layout of the ‘Protesters’ Churches. *Periodica Polytechnica Architecture* 48 (2017) 1. 1–16.
- Harmati 2006 Harmati, Béla László: *Késő barokk szőszékoltárok, oltárképek és festett karnatok a dunántúli evangélikus templomokban.* PhD-dissertation. ELTE Bölcsészettudományi Kar, 2006.
- Harrach–Kiss 1983 C. Harrach, Erzsébet – Kiss, Gyula: *Vasi műemlékek. Településtörténet, építészettörténet, művelődéstörténet.* Vas Megyei Tanács Művelődési Osztálya, Szombathely 1983.
- Kelényi 1998 Kelényi, György: Érett és késő barokk. In: Sisa, József – Dora Wiebenson (eds): *Magyarország építészetének története.* Vince Kiadó, Budapest 1998. 123–169.
- Kemény–Gyimesy 1944 Kemény, Lajos – Gyimesy Károly (eds): *Evangélikus Templomok.* Athenaeum, Budapest 1944.
- Keveházi 2011 Keveházi, László (ed.): *A reformációtól – napjainkig. Evangélikus gyülekezetek, egyházmegyék, kerületek a Dunántúlon. 1–2. kötet.* Nyugati (Dunántúli) Egyházkerület, Győr 2011.
- Krähling 2009 Krähling, János: Adalékok a hugenotta imaház típus magyarországi elterjedéséhez – a Charenton-típus. *Műemlékvédelem* 53 (2009) 4. 190–196.
- Krähling–Nagy 2011 Krähling, János – Nagy Gergely, Domonkos: Príspevok k výskumu architektoktonického dedičstva slovenských evanjelikov v Uhorsku – tradícia Barokovej centrality – Contributions to the architectural heritage of Slovak lutherans in historic Hungary – the tradition of Baroque centrality. *Architektúra a Urbanizmus* 45 (2011) 1–2. 2–19.
- Krivošová 2001 Krivošová, Janka: *Evanjelické kostoly na Slovensku.* Transcius, Liptovský Mikuláš 2001.
- Krivošová 2005 Krivošová, Janka: Architektúra Reformácie. In: Moravčíková, Henrieta (ed.): *Architektúra na Slovensku – stručné dejiny.* Slovart, Bratislava 2005. 76–81.
- Levárdy 1982 Levárdy, Ferenc: *Magyar templomok művészete.* Szent István Társulat, Budapest 1982.
- Nagy 1982 Nagy, Elemér: A kétszázötven éves nemeskéri templom köszöntése. *Diakonia* 4 (1982) 1. 22–29.
- Payr 1910 Payr, Sándor: *A vadosfai artikuláris egyházközség Rábaközben.* Luther Társaság, Budapest 1910.
- Payr 1924 Payr, Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története.* 1. kötet. Székely és Társa, Sopron 1924.
- Payr 1932 Payr, Sándor: *A nemeskéri artikuláris evangélikus egyházközség története.* Székely és Társa, Sopron 1932.
- Szekér 2015 Szekér, György: A diósgyőri belső vár helyreállítási koncepciójának elméleti rekonstrukciói alapjai. *Országépítő* 26 (2015) 1. 9–13.
- Winkler 1992 Winkler, Gábor: Építészettörténeti áttekintés. In: Dercsenyi, Balázs (ed.): *Evangélikus templomok Magyarországon.* Hegyi&Társas Kiadó, Budapest 1992. 27–45.

ADALÉKOK A VADOSFAI ARTIKULÁRIS TEMPLOM ELMÉLETI REKONSTRUKCIÓJÁHOZ¹

DANIELISZ DÓRA* – KRÄHLING JÁNOS**

*PhD-hallgató. BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék,
1111 Budapest, Műgyetem rkp. 3. K II. 82. Tel.: (+36-30) 546-7743.
E-mail: danieliszdora@gmail.com

**Dr. habil., tanszékvezető egyetemi docens. BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék,
1111 Budapest, Műgyetem rkp. 3. K II. 82. Tel.: (+36-1) 463-1330.
E-mail: kraehling@eptort.bme.hu

Az artikuláris templomépítéssel a magyar építészettörténet kevésbé kutatott részterülete. Egyes, kiemelt érdeklődésre számot tartó emlékeken túl – mint például a nemeskéri evangélikus templom – a mai Magyarország területén fellelhető korai protestáns építészet emlékei és azok hatása nagyrészt ismeretlenek számunkra. Jelen tanulmány egy ma már nem álló artikuláris templom elemzését, illetve elméleti rekonstrukcióját tűzte ki célul. Vadosfa 1732–1911 között fennálló templomépülete elemzésünk tárgya, mely kapcsán legfontosabb forrásként a gyülekezet levéltárában fellelhető bontási jegyzőkönyveket jelölhetjük meg. A máig feldolgozatlan levéltári forrásoknak egy új módszertan szerinti áttekintésével, elemzésével és adatainak felhasználásával újabb ismeretekkel bővítjük a hazai artikuláris templomépítésztől alkotott képünket. Kísérletet teszünk az egykori vadosfai artikuláris templom megidőzésére. Az elméleti rekonstrukció eredményei, az építészeti kapcsolatok összegzése lehetőséget ad az artikuláris templomépítészet regionális típusaira vonatkozó ismereteink áttekintésére, bővítésére.

Kulcsszavak: artikuláris templom, Magyar Királyság, evangélikus, Vadosfa, elméleti rekonstrukció

BEVEZETÉS: AZ ARTIKULÁRIS TEMPLOM FOGALMA, NYUGAT-MAGYARORSZÁGI EMLÉKEI

A történeti Nyugat-Magyarország építészetének sajátos emlékcsoportját képviselik az artikuláris templomok, amelyek a királyság területének jellemző protestáns templomai a 17. század végétől az 1780-as évekig.

A 17. századi Magyarországon kibontakozó ellenreformációnak a protestáns vallásgyakorlatra irányuló korlátozó intézkedéseit az 1681-es soproni országgyűlés rendelkezései, 25. és 26. törvénycikkelye („articulusa”) zárta le. Az itt felsorolt 24 helységben – megyénként lényegében két településen – maradt lehetőség a szabad vallásgyakorlatra a Magyar Királyság nyugati és északi peremvidékén fekvő 11 vármegyében.² Ez az „artikuláris hely” szűkebben értelmezett fogalma, amely konkrét

¹A cikk ábraanyaga az angol nyelvű változatban található. Az angol nyelvű változat tartalmazza az irodalomjegyzéket is (388–389. old.). (A Szerk.)

²Artikuláris helyek a törvény szerint (a többség evangélikus, a reformátusok kiemelve): Vas vármegyében: Dömölk (Nemesdömölk / Celldömölk), Nemescső, Felsőőr / Oberwart (A) (református); Sopron vármegyében: Vadosfa, Nemeskér; Pozsony vármegyében: Réte / Réca (SK) (református), Pusztafödemes / Pusté Ul'any (SK); Nyitra vármegyében: Nyitraszerdahely / Nitrianska Streda (SK) (református), Strázsa (Vágőr / Nemesőr)

helyeket sorol fel. Tágabban értelmezve az artikuláris hely mindazon helységeket jelenti – ideértve a szabad királyi és bányavárosokat, továbbá a végvárat – , ahol a törvény szabad vallásgyakorlatot engedélyezett a protestánsoknak.³

Az „artikuláris helyeken” létesített istentiszteleti hely az artikuláris templom, vagy ahogy a szabályozás előírta: imaház, amelynek építészeti formálását nem határozták meg jogszabályban, de amely nyilvánvalóan nem tartós anyagból épült, torony nélküli kisebb istentiszteleti helyet jelölt. Az imaház helyét – általában a protestánsok területi elhelyezkedése szempontjából kedvezőtlen fekvésű település lehetőleg nehezen beépíthető telkét – királyi biztosok jelölték ki, s ekkor határozhatták meg az imaház jellemzőit (falazat, tető- és tömegforma, megjelenés). A törvény valójában a települést és az építési telek kijelölését kodifikálta.⁴ Az artikuláris helyeken lévő istentiszteleti helyek közt így magánházat, egyszerűbb imaházat, tovább használt középkori templomot és kastélykápolnát egyaránt találhatunk.

Az artikuláris templomok helyének és jelentőségének meghatározására nemzetközi szinten is jelentős összegző munkák vállalkoztak.⁵ A szlovák kutatókat leginkább foglalkoztató jelenség a Felvidékre jellemző fa artikuláris templom, amely a fennmaradt öt jelentős fatemplom⁶ építészeti jellegzetességei alapján írható le. Jellemzője a görögkereszt alaprajz, a torony nélküli kontyolt nyeregvetésű tömeg, a karzatokkal körülvett centrális térforma, központi helyzetben elhelyezett szószékkel és oltárral. A magyar kutatók a mai Nyugat-Magyarországon található artikuláris helyek építészetéről emlékenként végeztek jelentős kutatásokat, mindazonáltal a kellő mélységű áttekintés hiányzik.⁷

A magyarországi artikuláris templomépítészet emlékeit áttekintve a mai országhatárokon belül mindössze négy egykori artikuláris hely található: Celldömölk (Nemesdömölk), Nemescsó, Nemeskér és Vadosfa. Nemeskér temploma ma is nagyrészt őrzi korabeli – a 18. századi átépítéssel módosított, enteriőrjében lényegében eredeti – formáját.⁸ Nemeskér az artikuláris templom magyarországi típusának építészettörténeti jellemzéséhez az alapokat jelenti a legfontosabb építészettörténeti összefoglalásokban.⁹ Fennmaradt rendkívül értékes berendezése a magyarországi és a német protestáns területek közötti egyházművészeti kapcsolatok szempontjából is kiemelkedő.¹⁰

/ Stráža (SK); Bars vármegyében: Simonyi / Partizánske (SK), Szelezsény / (SK); Zólyom vármegyében: Osztróluka / Lúka (SK), Garamszeg / Hronsek (SK); Turóc vármegyében: Necpál / Necpaly (SK), Ivánkafalva / Ivančiná (SK); Liptó vármegyében: Hibbe / Hybe (SK), Nagypalugya / Veľká Paludza (SK); Árva vármegyében: Felsőkubín / Vyšný Kubín (SK), Isztebnye / Istebné (SK); Trencsén vármegyében: Szulyó(váralja) / Súľov-Hradná (SK), Zay-Ugróc / Uhrovec (SK); Szepes vármegyében: Görgő / Spišský Hrhov (SK), Toporc / Toporec (SK), Batizfalva / Batizovce (SK).

³ Csepregi 2015. 60.

⁴ Vö. a nemsekériek perét templom ügyében. Payr 1932. 76–77.

⁵ Dudáš 2011; Harasimowicz 2017; Krähling–Nagy 2011; Krivošová 2001; Krivošová 2005.

⁶ Az öt fatemplom: Nagypalugya, Garamszeg, Isztebnye, Lestin, Késmárk.

⁷ Nagy 1982; Györfy 1979.

⁸ Payr 1932. 82 skk.

⁹ Például Levárdy 1982. 166; Winkler 1992. 29; Kelényi 1998. 163.

¹⁰ G. Györfy 1979; Harmati 2006.

Celldömölk (Nemesdömölk, Dömölk) és Nemescsó templomai – bár a jelenlegi állapotukban átépített, illetve újjáépített formában maradtak fenn¹¹ – térhasználatukban, berendezéseik rendjével megőrizték a nyugat-magyarországi artikuláris helyekre jellemző rendszert. Celldömölk artikuláris evangélikus temploma 1744-ben, a Kemenesalja gyülekezeteit egyre sújtó megszorítások hatására épült fel.¹² Ekkortól kellett több település híveit fogadnia, előtte – a település evangélikus hagyományai híján – inkább a filiákra jellemző kisebb egyház volt. A gyülekezetnek korábban nem volt építészeti jelentős, önálló temploma, fakápolnát vélhetően 1711-től használtak.¹³ A jelenlegi épület 1897-ben a régi, 1744-ben emelt artikuláris imaház (templom) falaira épült, részben megtartva a falszerkezetet, valamint a berendezés egy részét, az oltárt, a szószéket, az orgonát.¹⁴ A folyamatosságában megmaradt térstruktúra alapján hozzátehetjük, hogy a mai templom térhasználatában és a berendezések elhelyezésében is alapvetően követi a régi épületbelsőket.

Nemescsó evangélikus gyülekezete – Nemesdömölkhöz hasonlóan – az 1681-es törvények után lett jelentős Vas megyében.¹⁵ 1698-ban egy, a győri püspök által elrendelt vizitáció szerint a középkori Szent Péter-templomot („templomotska”) használta a 175 fős település csaknem teljesen evangélikus lakossága, ezenkívül két további evangélikus imaház is létezett, az egyik a magyar, a másik a német híveket szolgálta. Az artikuláris hely a vend (protestáns szlovén) kisebbségnek is fontos központja lett.¹⁶ A türelmi rendelet után az egyre rosszabb állapotban lévő középkori eredetű templomot elbontva 1784-ben újat építettek.¹⁷

A vadosfai evangélikus gyülekezet négy templomának, illetve imaházának létezésére találunk írásos utalást. A rendelkezésünkre álló szakirodalom alapadatait Payr Sándor munkássága,¹⁸ valamint a Keveházi László szerkesztésében 2011-ben megjelent gyülekezet- és egyházkerület-történeti mű szolgáltatta.¹⁹ A következőkben e két műre támaszkodva mutatjuk be a vadosfai evangélikus gyülekezet templomainak történetét. A későbbiekben az új kutatási eredmények fényében lehetségessé válik az építéstörténet további árnyalása.

¹¹ Dömölk esetében a korábbi templom alapjainak felhasználását Koppány András régész szondázó alapozási feltárása bizonyítja. (Koppány András: Celldömölk – Evangélikus templom. Előzetes kutatási jelentés. KÖH 2010.) Koppány András önzetlen segítségét, tanácsait ezúton is köszönjük!

¹² Payr 1924. 354.

¹³ Harrach–Kiss 1983. 68–69; Keveházi 2011. 2. köt. 602–603.

¹⁴ A templomot Stetka Péter tervei szerint építették át. Vö. Keveházi 2011. 2. köt. 606; Kemény–Gyimesy 1944. 199, továbbá ld. a 10. lábjegyzetet.

¹⁵ Payr 1924. 247.

¹⁶ Keveházi 2011. 2. köt. 688.

¹⁷ Kemény–Gyimesy 1944. 617. Az új templom alapfeltárását Koppány András végezte el 2010-ben. (Koppány András: Nemescsó, Evangélikus templom. Kutatási előzetes jelentés. KÖH 2010.) Ez alapján is valószínűsíthető, hogy az 1784-es építkezés új alapokon valósult meg, nem használtak fel korábbi épületalapot a jelenleg látható templom felépítésére. Koppány András önzetlen segítségét itt is köszönjük.

¹⁸ Payr 1910.

¹⁹ Keveházi 2011. 2. köt.

VADOSFA TEMPLOMAI

A reformáció korában – feltételezhetően már a 16. század közepén – Vadosfa lakói a római katolikusról az ágostai hitvallásra tértek, mellyel együtt egyetlen templomukat is az új irányzat szolgálatába állították.²⁰ Erről a középkori épületről pontos leírás nem áll rendelkezésünkre, feltételezett helye a falu határában található Andor volt.²¹ Az egyházközség történetét tárgyaló leírásban²² utalás található arra, miszerint 1614/1644-ben²³ gróf Turufa Rudolfnak, az egyház patrónusának közreműködésével a falu határában álló középkori kőtemplom lebontásából származó kőanyagot egy, a település központjába áthelyezett, új evangélikus templom építésénél használták fel.²⁴ Utóbbiakat Payr Sándor elutasítja, mivel a korabeli egyházlátogatási jegyzőkönyvek nem adnak számot új templom építéséről.²⁵ A település első épületéről – építőanyagán és feltételezett építési helyén túl – többet nem tudunk, amely épület pedig fontos információkkal szolgálhatna számunkra a korai protestáns templomterek kialakulásáról.

Vadosfa 1681-ben artikuláris helylé vált, így annak a 24 településnek a sorába lépett, ahol az evangélikus és református felekezetek számára a Királyi Magyarországon belül megengedetté vált a protestáns vallásgyakorlat.²⁶ Az addig kevésbé jelentős kistelepülés kiemelkedő szerepet kapott a rábaközi falvak között, mivel egy „restringált” vármegyében, ahogy Sopron vármegyén belül is csupán két települést jelöltek ki protestáns vallásgyakorlás céljára.²⁷ Jelentőségét jól érzékelteti, hogy az evangélikus hívek gyakran napi 5-6 órai gyalogutat tettek meg a templomig, hogy részt vehessenek a vasárnapi istentiszteleten.²⁸ Sopron vármegyében Vadosfa mellett Nemeskér látta el a protestáns hívek lelki gondozását.

A vadosfai evangélikus egyház második templomának²⁹ építése iránt felmerülő igény a falu artikulárishely-státuszával hozható összefüggésbe. Pontos építési ideje nem ismert. Tudható, hogy Telekesi Török István³⁰ (1666–1722) patrónust 1723-ban már az újonnan készült imaház alatti kriptába temették.³¹ A leírások szerint azonban

²⁰ Keveházi 2011. 2. köt. 555.

²¹ Uo.

²² Keveházi 2011. 2. köt.

²³ Payr Sándor szerint a kérdéses dátum 1644, míg a Keveházi László által szerkesztett Jáni–Rác-féle leírás szerint 1614. Véltetően az előbbi időpont tekinthető helyesnek.

²⁴ Keveházi 2011. 2. köt. 555.

²⁵ Payr 1910. 11.

²⁶ Kemény–Gyimesy 1944. 84–90.

²⁷ Payr 1910. 30.

²⁸ Payr 1910. 42.

²⁹ Hivatalosan: imaházának.

³⁰ Telekesi Török Istvánt, egykori Vas és Sopron megyei táblabíró, a 17–18. századi Magyar Evangélikus Egyház kiemelkedő patrónusaként tartják számon. Munkásságáról és életéről részletes monográfiát Payr Sándor jelentetett meg a *Protestáns Szemle* 1895. évi VII. számában.

³¹ Levéltári adatok szerint Telekesi Török kriptáját az 1912-ben épült új templom építése idején betemették, de ma is az új templom alatt található. Ez megerősíti azt a tényt, miszerint az új templom a régi helyén épült. EOL, Vadosfa 1943.

ez csupán egy szerény imaház lehetett, melynek építéséről még az egyházlátogatási jegyzőkönyvek sem tesznek említést.³²

Az említett épület, a szerzők feltételezése szerint, a 18. század első negyedében épülhetett, talán az 1710-es években, mivel több forrás is arról számol be, hogy Vadosfa valójában csak a szatmári béke (1711) után, a protestáns üldöztetések korai éveiben vált a Rábaköz protestáns központjává.³³ Az imaház formájára, illetve belső tereire nézve írott vagy képi forrásról nem tudunk.

Vadosfa harmadik temploma 1732–1734 között épült kőből és téglából, 800 fő befogadására volt képes, nem sokkal felépülése után kőkerítéssel vették körbe.³⁴ Torna 1785-ben épült.³⁵ Korábban a harangok fából épített állványon függtek, melynek létre a leírásokban találunk utalást.³⁶ A templomba első alkalommal 1780-ban, majd később 1878-ban állítottak orgonát, mely karzat létét feltételezi.³⁷ A templomot 1835-ben újították, 1880-ban újravakolták, 1895-ben ismét renoválták, majd 1884-ben a korábbi sekrestye helyén újat emeltek, mely a templomtól külön álló épületrészként jelent meg.³⁸ 1866-ban új oltárhoz alapot építettek, majd 1884-ben oltárt emeltek.³⁹ Az építési adatok arra utalnak, hogy az épületen nem végeztek olyan nagyobb átépítést, mely struktúráját döntően megváltoztatta volna.

A gyülekezet már 1881-ben templomépítési alapot hozott létre egy új templom építésére, terveik szerint az új épület a reformáció 400. évfordulójára készült volna el.⁴⁰ A templom azonban idő előtt életveszélyessé vált, így 1911-ben a mihamarabbi újjáépítés mellett döntöttek, a tervezéssel Vogel József építész, a kivitelezéssel Káldy Mihály győri mestert bízták meg.⁴¹ A nyilvános pályázat kiírását a templomépítés szervezésére létrehozott bizottság 1911. október 1-jén tartott ülésén elutasította, Vogel József terveit Müller Ede ellenében – ki szintén a bizottság által felkért építész volt – elfogadták.

Az új templom sok viszontagság után 1912-ben épült fel, ekkor kapta ma is látható Angster-orgonáját, illetve berendezési tárgyait.⁴² (1. ábra: 376. old.) Az épület a korszak kedvelt protestáns templomépítészeti áramlataihoz igazodva historizáló stílusjegyeket visel magán. A templombelsőben három oldalon körbefutó, épített karzat található, mely emeletes belső homlokzatot képez a hajó két oldalán. Ez a nagyvonalú építészeti gesztus a 17. századtól a hazai protestáns templomépítészet jellegzetessége. Vadosfa előbbieken túl a karzatpillérekre szerkesztett boltozatos térlefedés szép példajaként is említhető. (2. ábra: 377. old.)

³² Keveházi 2011. 2. köt. 556. / Payr 1910. 3., 32.

³³ Payr 1910. 30–32.

³⁴ Keveházi 2011. 2. köt. 556.

³⁵ Keveházi 2011. 2. köt. 557.

³⁶ Keveházi 2011. 2. köt. 556.

³⁷ Keveházi 2011. 2. köt. 556–557.

³⁸ Keveházi 2011. 2. köt. 557.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Keveházi 2011. 2. köt. 557–558.

⁴² EOL, Vadosfa 1943; Keveházi 2011. 2. köt. 558.

A kis falu egyetlen, az evangélikus templommal konkuráló középülete a Szent István király tiszteletére szentelt római katolikus templom. 1751-ben elsőként az ellenreformációs törekvéseknek köszönhetően emeltek római katolikus kápolnát az evangélikus templom közvetlen szomszédságában, melyet nem sokkal később az evangélikusokra kiszabott bírságpénzből templommá bővítettek.⁴³

AZ ARTIKULÁRIS TEMPLOM REKONSTRUKCIÓJA

A hazai protestáns templomkutatások szempontjából legfontosabb céljaink egyike, hogy a reformáció után minél korábban jelentkező önálló templomépítészeti tendenciákat fel tudjuk vázolni. Erről a korszakról azonban – viszontagságos története okán – éppen a legkevesebb információ áll rendelkezésünkre.

A 17–18. századi magyar protestáns templomépítészet képét a szükségből fakadó megoldások, illetve a középkori minták határozták meg. Vadosfa esetében ez a legkorábbi ismert templomépítészeti korszak a fentebbiekben harmadik templomként jelölt épület fennállásának időszaka, amely az 1732–1734 között emelt épülettel jellemezhető.

A TEMPLOM REKONSTRUKCIÓJÁNAK MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI

Elemzésünk és rekonstrukciónk tárgya egy már nem álló épület, így minden olyan forrás felértékelődik, mely utalást tesz a régi templom építészeti megjelenésére, szerkezeteire, bárminemű átalakításának körülményeire. Ebből a szempontból kiemelkedően fontos forrás az a néhány fennmaradt fotó, amely a lebontás előtti állapotot ábrázolja. Felbecsülhetetlen értékű források azok, amelyeket egy vándorfotográfus készített a 20. század elején a külsőről és belsőről. (3–4. ábra: 379–380. old.) Ezeket egészíti ki Payr Sándor 1910-ben közölt fényképe a lebontás előtt álló épületről.⁴⁴ (5. ábra: 381. old.) Ezek alapján (ennek nyomán) az épület külső és belső megjelenése nagyrészt megismerhető.

A templom tornya, ahogy említettük, bő fél évszázaddal a hajó után épült, vélhetően a türelmi rendelet hatására, mint megannyi protestáns templom esetében a királyi Magyarországon és Erdélyben.

A templom hosszoldali homlokzata – bár a képen részben takart – öt tengelyre tagolódik, az ezek által meghatározott mezőket hat lizéna keretezi. Az épület megjelenése szerénynek mondható, késő barokk stílusjegyeket visel magán. Ez lényegében lizénás, faltükrös homlokzatképzést jelent, szalagkeretes nyíláskeretézéssel.

⁴³ Az 1751-es vallási zavargásokról, valamint az azt követő megtorlásról Payr Sándor számol be részletesen. Payr 1910. 36–40.

⁴⁴ Payr 1910. 4.

Homlokzatán jellegzetes kettős ablaksor fut végig, mely a hasonló artikuláris templomépületek sajátja. Még napjainkban is látható több hazai protestáns templom, mely az imént említett granárium- vagy magtármotívumot magán viseli: a felsőőri református, a régi győri evangélikus, illetve a nemescsói és nemeskéri evangélikus templomok hasonló homlokzati rendszer szerint tagoltak, mely a türelmi rendeletet megelőző templomépítkezések ismertetőjegye. E hasonlóság alapja az a leegyszerűsítő formálás, amely a 18. század építómesteri gyakorlatának legegységesebb építészeti eszközeit – például a faltükröket vagy a szalagkeretelést – engedélyezte csupán az imaházak építésekor: a szabályozás igyekezett a templomépületeket minél inkább megfosztani azoktól a jellegzetes és konvencionálisan a keresztény templomépületek azonosítására alkalmas jegyeiktől, mint a torony vagy az íves-szentélyes alaprajzi forma, illetve a településközpontban való elhelyezkedés. Ennek következtében a régi vadosfai templom által is képviselt építészeti képlet a protestáns templomtípusok első saját megoldásai között értelmezhető, amely jóllehet a szükségből fakadt, mégis alkalmas volt a funkcionális igények kiszolgálására.⁴⁵ Ez az építészeti emlékkör adja azt az alapot, amely szerint a rekonstrukcióhoz használt szövegek értelmezésénél, a logikus hipotéziseknek⁴⁶ megfelelően az építészeti-téri összefüggések megfogalmazhatók.

Módszertani szempontból más megközelítést igényel a templom belső téri struktúrájának felvázolása, amely csupán a fennmaradt vizuális információk – a fotók – alapján nehezen megoldható feladat lenne. A templombelső meghatározásához – mely a használat szempontjából a külsőnél jelentősebb – legtöbb adattal az egyházközségi levéltárban őrzött anyagok szolgálnak. Ezek között található egyházlátogatási jegyzőkönyvek, melyek az evangélikus gyülekezet 1742 és 1957 közötti történetéről adnak számot.⁴⁷ Az egykori templomra nézve legtöbb utalást az említett jegyzőkönyvek 1796–1881 közötti időszakában találunk, illetve kutatási kérdéseink megválaszolásához felbecsülhetetlen forrásokként kell megemlítenünk azokat a jegyzőkönyveket, melyek a régi templom 1911-ben bekövetkezett lebontásáról, illetve az abból származó építőanyagok eladásáról számolnak be. A fennmaradt szerkezeti elemek megnevezése és pontos mennyisége, továbbá az egyes berendezések léteire utaló írott adatok, feljegyzések és a rekonstrukció folyamatában használt logikus hipotézisek egy reiteratív folyamatot indítanak el, ahol az építészeti elemek léte, kapcsolatuk és a rendelkezésre álló mennyiségek összefüggésében az épület térbeli kiterjedése és arányrendszere egzakt módon követhető.

⁴⁵ Bibó 2013. 134–150.

⁴⁶ A terminológia értelmezése és használata Szekér György nyomán. Szekér 2015.

⁴⁷ https://library.hungaricana.hu/hu/collection/edt_eol_evangelikus_egyhazkozsegi_jegyzokonyvek_Vadosfa/ (Utolsó megtekintés: 2018. 06. 12.)

A TEMPLOM ÉPÍTÉSZETI TEREINEK REKONSTRUÁLÁSA

A források szerint egy fazsindellyel – a bontás idején már cseréppel⁴⁸ – fedett,⁴⁹ eredetileg torony nélküli templomot kell elképzelnünk – amint az a fennmaradt három fotón látható (3–5. ábra: 379–381. old.) – téglány alaprajzzal, a templomhoz kapcsolódó sekrestyével.⁵⁰ A torony, mely a későbbiekben épült a hajótesthez, csupán külső teherhordó szerkezetét tekintve téglából épült,⁵¹ teljes belső felépítménye – a korabeli, egyszerűbb templomokra érvényes építési gyakorlatot követve – a tálajtól indulva fa födémszerkezetekkel, továbbá harangállvánnyal, valamint torony-csúcsban végződő fakonstrukció volt.⁵²

Az épületnek legalább 24 ablaka és három bejárata volt,⁵³ melyből egy bizonyosan a mai torony alatt volt található, a második a sekrestye és a templomtér között, a harmadik – feltételezésünk szerint – a templom haránttengelyében lehetett, azon az oldalon, mely az oldalhomlokzati fotón a nézővel éppen átellenben található. Ezt a következtetést a ma is álló és ebből a korból ismert protestáns templomok felépítéséből vonhatjuk le.

Az épület külső térelhatároló szerkezeteiről annyit tudhatunk, hogy a hajó felmenő falszerkezete párkánnyal együtt 542 m³-nyi téglát tartalmazott,⁵⁴ alapozása 120 m³-nyi szerkezetet. Utóbbi falazott szerkezetekből a bontás során a felmenő falakból további 230, illetve az alapozásból 30 m³ faanyagot nyertek ki, mely felveti annak a lehetőségét, hogy falba ültetett gerendákra támaszkodóan karzatszerkezet kapott helyet a templomban.⁵⁵ Az épület fa tetőszerkezetének pontos kialakításáról nem ismerünk adatokat, csupán annyi bizonyos, hogy 344 m³ faanyagot nyertek ki a lebontott szerkezetből, melynek mennyiségét figyelembe véve feltételezhető egy barokk korban kedvelt dültszékes szerkezet használata, amelynek anyagigénye jelentős.⁵⁶

A hajó belső térbeli dimenzióit szintén a bontási napló tartalmazza: a földszinti padlóburkolat, tehát a hozzávetőleges belső alapterület 306 m² – ugyanitt szerepel

⁴⁸A bontási napló szerint dupla fedésű héjazat fedte az épületet. In: Vadosfai Ev. Ehk. Levéltár: bontási napló és költségvetés (1911–1912). A 2000 db cserépet T. Roth János ajánlotta fel saját költségén a templom újrafedésére 1861-ben. In: Vadosfai Ev. Ehk. Levéltár: jegyzőkönyvek (1796–1881): 1861. április 16. 136. Feltételezhető, hogy ezek az 1912-ben bontottakkal azonosak, mivel a későbbiekben újrafedésről nem számolnak be a jegyzőkönyvek. In: Vadosfai Ev. Ehk. Levéltár: jegyzőkönyvek (1796–1881): 1861. április 16. 136.

⁴⁹Vadosfai Ev. Ehk. Levéltár: jegyzőkönyvek (1796–1881): 1824. február 2. 48.

⁵⁰Vadosfai Ev. Ehk. Levéltár: bontási napló és költségvetés (1911–1912).

⁵¹A torony falazott részei a bontási napló alapján 230, vagy 300 m³ térfogatot tettek ki. Mindkét adat szerepel az említett forrásban. In: Vadosfai Ev. Ehk. Levéltár: bontási napló és költségvetés (1911–1912).

⁵²Vadosfai Ev. Ehk. Levéltár: bontási napló és költségvetés (1911–1912).

⁵³Uo.

⁵⁴A falból kinyert téglák száma 14 000 db volt. In: Vadosfai Ev. Ehk. Levéltár: jegyzőkönyvek (1877–1931): 1912. január 28. 175.

⁵⁵A megoldás a 18. században egyáltalán nem számított szokatlannak, hasonló megoldást láthatunk többek között az illyefalvi erődtemplomban is.

⁵⁶Analogiaként tekinthetőek a nyugat-magyarországi evangélikus templomok késő barokk dültszékes tetőszerkezetei.

300 m² „flaszter” burkolat⁵⁷ felszedése –, a karzat kiterjedése 166,55 m² – ugyanezen jegyzőkönyv más adata szerint 150 m² –, a felső padlás 318,63 m² – más adata szerint 300 m². A templomhoz tartozó sekrestye 20 m², tetőfelülete 16 m², belső padlóburkolata 12 m² volt.⁵⁸ A rendelkezésünkre álló fotón ábrázolt arányokból, bontási adatokból és a korabeli építéstechnika ismeretében a falvolumen összességéből kiszámítható, hogy a falszerkezet vastagsága 2 láb – hozzávetőleg 63 cm, azaz két nagyméretű téglá –, párkánymagassága 3,5 öl – más számítások szerint 6,3–6,4 m, 78–80 sor nagyméretű tömör téglá –, a hajó alapterületi arányaiban 1:1,8–1:1,9 körül lehetett.

A templombelső axiális elrendezésű volt, tehát a hossz tengely végében állt az oltár, mely felé a padok fordultak. A belső tér fehérre volt meszelve,⁵⁹ továbbá a forrásban olvasható, hogy karzattal rendelkezett, ahol az orgona kapott helyet.⁶⁰ A karzat pontos kialakítását egyetlen forrás sem írja le. Itt azonban érdemes ismét a bontási jegyzőkönyvekre támaszkodnunk, ahol 24 ép karzatláb és 27 karzatgerenda eladásáról számolnak be.⁶¹ Az elemek száma is megerősíti a fentebbi tényeket, hogy a szerkezet az alapterület több mint felét fedte, ami legalább három – előzmények és minták hiányában kevésbé valószínűsíthetően, esetlegesen négy – oldalon körbefutó karzattal feltételezhető.⁶² Ekkora karzat megléte nem tűnik szokatlannak annak fényében, hogy az artikuláris templomban a környező falvak minden protestáns hívőjének helyet kellett biztosítani az istentiszteletek alkalmával.

A belső tér lefedése síkmennyezet, melyről nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy nádszövetre vakolt stukatúr volt.⁶³ A 19. század folyamán tűzvédelmi okokra hivatkozva a mennyezet feletti padlásfelületet padlásburkoló téglával szerették volna kirakni.⁶⁴ Ezt később elvetették, inkább tűzkárbiztosítást kötöttek az épületre.⁶⁵

A templomban szószékoltár állt, melyet a jegyzőkönyvek tanulsága szerint gyakran kellett újrafesteni,⁶⁶ ami talán a berendezés – legalábbis az oltár mensa – épített / falazott mivoltára utal. Az oltár mögött vakablak volt található,⁶⁷ mely vélhetően a külső homlokzaton is megjelent. A korabeli evangélikus vallásgyakorlatot követve, valamint az ország nyugati részének evangélikus térhasználatát is figyelembe véve oltárretabló és mögötte szószék létét feltételezhetjük, és ezt a fellelt fotó is alátá-

⁵⁷ Amennyiben a flaszterburkolat kőlapot jelent, akkor ez vélhetően kelheimi lap volt.

⁵⁸ Vadosfai Ev. Ehk. Levéltár: bontási napló és költségvetés (1911–1912).

⁵⁹ Vadosfai Ev. Ehk. Levéltár: jegyzőkönyvek (1796–1881): 1826. május 27. 61.

⁶⁰ Vadosfai Ev. Ehk. Levéltár: jegyzőkönyvek (1796–1881): 1833. április 27. 80–81.

⁶¹ Vadosfai Ev. Ehk. Levéltár: bontási napló és költségvetés (1911–1912).

⁶² Az artikuláris templomok longitudinális típusára vonatkozóan: Krähling 2009. 194.

⁶³ A vadosfai ev. gyülekezet 1912. január 28-i ülésén tárgyalják többek között az elbontott épületből származó anyagok újrahasznosításának, eladásának kérdését. Itt található, hogy a kibontott faanyagot és nádat eladásra szánják. Utóbbi feltételezi stukatúr mennyezet létét.

⁶⁴ Vadosfai Ev. Ehk. Levéltár: jegyzőkönyvek (1796–1881): 1833. április 27. 82.

⁶⁵ Vadosfai Ev. Ehk. Levéltár: jegyzőkönyvek (1796–1881): 1833. április 27. 85. / 1834. április 11. 93.

⁶⁶ Vadosfai Ev. Ehk. Levéltár: jegyzőkönyvek (1796–1881).

⁶⁷ Vadosfai Ev. Ehk. Levéltár: jegyzőkönyvek (1796–1881): 1830. április 15. 70.

masztja.⁶⁸ Fontos kiemelni, hogy az artikuláris templomból átkerült a keresztelőkút és az oltárretabló az újabb templomba. A szószerk mögött gyakran nyitottak ablakot, amelynek elfalazását, vakablakká alakítását talán a zavaró fényviszonyok indokolhatták.

Az elemek számának, anyagának és építési logikájának ismeretében, valamint a legközelebb álló analógiát – a nemeskéri evangélikus artikuláris templomot – tekintetbe véve, elkészíthető az egykori templomról egy feltételezett rekonstrukció. (6–7. ábra: 385–386. old.)

A templomban a jegyzőkönyvek több székpererről is beszámolnak, a leírások családonkénti és életkor szerinti ülésrendekre utalnak.⁶⁹ A templombelső rekonstrukciója szempontjából azonban ezek az adalékok nem relevánsak, hisz a régi templomra vonatkozó székek, padok számát, elrendezését nem tartalmazzák. A korabeli társadalmi rétegződés és – annak leképeződéseként – a templomi rendtartás megismerése szempontjából azonban értékes információk, melyek az épülethasználat témakörében értelmezve az építészettel is kapcsolatban állnak. A belső fotó alapján jól rekonstruálható a szószerkoltár előtti elrendezés. A mai sekrestyében van a Radó család padja (1719), amely eredetileg az oltártól szemből nézve jobbra állt. Ez az artikuláris templom előtti imaház (1734 előtti) berendezéséből maradhatott fenn.

A vadosfai régi templom fennállásának 180. évében bontatott le. A templom újjáépítéséről a gyülekezet 1911. július 23-i ülésén tárgyalta Vogel József építész-mérnök előzetes véleményezését figyelembe véve.⁷⁰ A határozat alapján a hajó bontása és a templomtorony megtartása mellett döntöttek. Az új hajó felépítését a következő év tavaszára tervezték,⁷¹ később a torony lebontásáról is döntöttek. Vogel József soproni építész módosított tervei alapján 1912-ben született meg a gyülekezet új hajléka, mely mind anyagában,⁷² mind szellemiségében hordozza a régi templom emlékét.

⁶⁸ A nyugat-dunántúli szószerkoltárok típusára vonatkozóan alapvető összefoglalás: Harmati 2006.

⁶⁹ Vadosfai Ev. Ekh. Levéltár jk. (1796–1881): 1835. június 21–29. 94–98: „*Á Székek miatt nagy divatban jött illetlen és botrántoztató perlekedéseknek és tivódásoknak egészen leendő megszüntetésekre 's ne talán támadhatóknak megakadályoztatására á már kihirdetett végzés megújítottatik és közül ülését ne váltotassa, hanem á szokott helyén maradjon, sem két székből üléshez just ne tartson. Ha pedig valamelyik székből az abban ülni szokott Családnak elszaporodások miatt szorultság lenne, az olyan székekben egy Családból egy személynél több ne üljön, sőt az ifjak és leányok az azon székből ülni szokott öregebb elül kikeljenek és azoknak á mint illendő, helyet engedjenek, magok pedig á Praedicatio elkezdéséig á székek végeinél álljanak, akkor pedig á melly székekben üres helyet találnak üljenek. Különbön tselekvők és ezen békességre 's keresztényi Egyességre tüzélő Rendeléseket megvetők á már kihirdetett módon büntetenni fognak.*”

⁷⁰ Vadosfai Ev. Ekh. Levéltár: jegyzőkönyvek (1877–1931): 1911. július 23. 164.

⁷¹ Vadosfai Ev. Ekh. Levéltár: jegyzőkönyvek (1877–1931): 1911. július 23. 165.

⁷² Az 1911–1912 közötti egyházi jegyzőkönyvekben több helyen is említésre kerül, hogy a templom bontott építőanyagainak egy részét felhasználták az új templom építésénél, többek között 14 000 db téglát. Vadosfai Ev. Ekh. Levéltár: jegyzőkönyvek (1877–1931): 1912. január 28. 175.

ÉRTÉKELÉS

Tanulmányunk egyik célja, hogy a hazai protestantizmus templomépítészetének korai szakaszára vonatkozó összképet tovább árnyalja. A reformációtól a türelmi rendeletig terjedő időszakban épült emlékeinkről jelenlegi ismereteink szűkösek, a korszakról hű képet alkotó korabeli dokumentumok pusztulása folyamatos.

A régi vadosfai artikuláris templom elméleti rekonstrukciójával – annak módszer-tanával és a bevont források feldolgozásával – azt kívántuk bemutatni, hogy a már elpusztult, illetve nagymértékben átépített templomainkról is felfedhetők olyan írott és képi források, melyek új adalékokkal szolgálhatnak eltűntnek vélt épületeink megismeréséhez. Ebben az esetben az artikuláris templomépítészetéről rendelkezésünkre álló ismeretanyagot bővíteni képesek. A bemutatott elméleti rekonstrukció természetesen nem adhat pontos képet az egykori templomépületről, de – szándékunk szerint – nagymértékben közelít az egykori építészeti koncepcióhoz. A rendelkezésünkre álló adatok nem az épületről, hanem annak leginkább építőelemeiről tudósítanak. A korabeli építési-tervezési gyakorlat, a történeti építéstechnika ismerete, valamint a megnevezett és pontos mennyiségekkel leírt szerkezeti elemek, további képi ábrázolások segítségével és az analógiák figyelembevételével elkészíthető az elméleti rekonstrukció. Az egykor elemeire bontott épület újbóli helyes összeillesztésére tett kísérlet egyrészt számításokkal igazolható: az ismert bontási mennyiségeket az épületbe „visszaépítve” a helyes szerkezeti méretekhez juthatunk el. Ilyen számítás eredményeként határozható meg például az épület fő méretrendje és a lehetséges falvastagság. Az így kapott összképet a logikus hipotézisekre alapozott építészeti részletek – rajzban is megkülönböztetett módon ábrázolva – tehetik teljesebbé, például a szószékoltár létének feltételezésével.

Vadosfa egykori temploma egy négyzetes, alaprajzában kevésbé nyújtott, magtárszerű épület lehetett. Külső tömegalakítását egyszerű lizénás-faltükrös rendszer tagolta, homlokzatait jellemzően kisméretű páros ablaksorok uralták, kontyolt tetejét zsindelel fedte. Az épület magasságában nem haladhatta meg a 12 métert, a tömegszerű megjelenés szigorát csupán az épületbővítmenyként megjelenő sekrestye törte meg.

Az imaház belsejében a hófehér falak előtt a leginkább meghatározó tértagoló berendezést a fákazat jelentette, amely körbevette, uralta a hajót, és amelynek létét, kialakítását a bontás során felmért építési anyagok is alátámasztják. A templom végében állhatott a liturgikus tér központi eleme, éke a festett szószékoltár. A gyülekezet a földszinten az oltárral szemben, a karzaton kvázi körkörösen helyezkedett el. „Világító tűzoszlop a setétségben”:⁷³ több mint 40 település evangélikus lakóinak hajléka volt Vadosfa régi temploma.

Vadosfa 1732-től épített és 1912-ig állt artikuláris templomának mélyebb építészeti megismerése a történeti Nyugat-Magyarország 18. századi artikuláris templom-típusát gazdagítja. Ezt az építészeti emlékkört a nemeskéri és dömölki, ma is álló

⁷³ Az 1732–1912 között fennálló templom megnevezése Payr Sándor nyomán. Payr 1910. 42.

templomok mintája alapján jellemezhetjük, tágabb összefüggésben idetartozik a türelmi rendelet utáni nemescsói evangélikus templom és Felsőőr református artikuláris temploma. A típus jellemzője – a hossznégyszög alaprajzra szerkesztett térstruktúra, a belsőt három oldalról körülölelő karzatrendszer és magtára emlékeztető tömegforma – erős építészeti korlátozásokat tükröz. A hosszanti protestáns templomelrendezés a konzervatív lutheránus irányzat legfontosabb építészeti térformája, jelensége Európában⁷⁴ Nemeskér és Celldömölk, valamint a felvidéki centralizáló emlékek példájával: az artikuláris templomok faépítészeti megoldásai és a berendezés minősége mégis kiemeli e típust a korszak átlagából, a 18. századi Magyarország templomépítészetét egy fontos részterülettel gazdagítja. Ezt kívántuk Vadosfa példájával bővíteni.

BEITRÄGE ZUR THEORETISCHEN REKONSTRUKTION DER ARTIKULARKIRCHE VON VADOSFA

Zusammenfassung

Die Architektur von Artikularkirchen ist ein weniger erforschter Teil der ungarischen Architekturgeschichte. Abgesehen von einigen Kirchen von besonderem Interesse – wie der lutherischen Kirche von Nemeskér – sind uns die Denkmäler der frühen protestantischen Architektur im Gebiet des heutigen Ungarn und ihre Einflüsse weitgehend unbekannt.

Die vorliegende Studie beschäftigt sich mit der Analyse und der theoretischen Rekonstruktion einer nicht mehr vorhandenen, aber in diesem Zusammenhang bedeutenden Kirche. Das Kirchengebäude von Vadosfa aus den Jahren von 1732 bis 1911 ist das Thema unserer Analyse, deren wichtigste Quelle die Protokolle der Demolierung sind, die im Archiv der Evangelischen Kirche von Vadosfa bewahrt sind. Durch die Überprüfung, Analyse und Nutzung der Daten der noch unveröffentlichten Archivquellen mit Hilfe einer neuen Methodik wird neues Wissen das Bild der Architektur von Artikularkirchen in Ungarn bereichern.

Die Autoren versuchen, die ehemalige Artikularkirche von Vadosfa darzustellen und beschwören. Die Ergebnisse der theoretischen Rekonstruktion und die Zusammenfassung der architektonischen Beziehungen bieten eine Gelegenheit, unser Wissen über die regionalen Arten der Artikularkirchen zu überprüfen und zu erweitern.

Schlüsselwörter: Artikularkirche, Ungarisches Königreich, evangelisch / lutherisch, Vadosfa, theoretischer Rekonstruktion

⁷⁴Harasimowicz 2017. 7.

